

Ce este
filosofia
antică?

Ce este filosofia antică?

Traducere din
franceză și note de
George Bondor și
Claudiu Tipuriță

TREI

Pierre Hadot

Cuprins

Cuvânt-înainte.....	13
Partea întâi	
Definiția platoniciană a filosofului și antecedentele ei.....	23
I. Filosofia înainte de filosofie	25
II. Apariția noțiunii de „filosofare”	32
III. Figura lui Socrate	42
IV. Definiția filosofului în <i>Banchetul</i> lui Platon	66
Partea a doua	
Filosofia ca mod de viață.....	83
V. Platon și Academia.....	85
VI. Aristotel și școala sa	114
VII. Școlile elenistice	135
VIII. Școlile filosofice în epoca imperială	211
IX. Filosofie și discurs filosofic	246
Partea a treia	
Ruptură și continuitate. Evul Mediu și timpurile moderne.....	331
X. Creștinismul ca filosofie revelată.....	333
XI. Dispariții și reapariții ale concepției antice despre filosofie ..	355
XII. Întrebări și perspective	382
Bibliografie	397
Cronologie	404
Index de concepte.....	413
Index de nume proprii.....	420

În amintirea lui A.-J. Voelke

Va sosi timpul când, pentru a ne perfecționa în morală și în rațiune, vom prefera să recurgem mai degrabă la Amintirile lui Xenofon decât la Biblie și când ne vom servi de Montaigne și Horațiu drept călăuze pe calea ce duce la înțelegerea înțeleptului și a mijlocitorului celui mai simplu și mai nemuritor dintre toți, Socrate.

Nietzsche

Vechii filosofi greci, precum Epicur, Zenon, Socrate etc., au rămas mai fideli adevăratei Idei a filosofului decât cei din timpurile moderne.

Când vei începe, în sfârșit, să trăiești în mod virtuos? spunea Platon unui bătrân care asculta lecțiile despre virtute. — Nu trebuie să faci speculații întotdeauna, ci să te gândești și la punerea efectivă în aplicare a exercițiului. Dar astăzi îl credem un visător pe cel ce trăiește într-o manieră conformă cu ceea ce el predă.

Kant

Dorința este cea care generează gândirea.

Plotin

Ce loc va ocupa filosoful în cetate? Cel al unui sculptor de oameni.

Simplicius

Rezultatele tuturor școlilor și ale tuturor experiențelor lor ne revin de drept. Nu ne vom feri să adoptăm o rețetă stoică, sub pretextul că ne-am folosit și de rețete epicuriene.

Nietzsche

Cred că nu există cineva care să fi făcut un mai mare rău speciei umane decât cei care au înțeles filosofia ca pe o materie de vânzare.

Seneca

Nu ni-i imaginăm pe Platon și Aristotel decât ca pe niște pedanți. Erau oameni onești și, ca toți ceilalți, se bucurau împreună cu prietenii lor; când au conceput Legile și Politica, au făcut-o din amuzament; iar partea serioasă din viața lor, cea mai filosofică, consta în a trăi simplu și liniștit.

Pascal

Dacă teoriile filosofice te seduc, asumă-ți-le. Dar nu te numi niciodată filosof și nu suporta ca altul să te numească astfel.

Thoreau

Fără virtute, Dumnezeu nu e decât un cuvânt.

Plotin

Nu am făcut nimic astăzi. — Cum? Nu ați trăit? Este nu doar cea mai elementară, ci și cea mai de seamă dintre ocupațiile voastre.

Montaigne

Cuvânt-înainte

Reflectăm destul de rar la ceea ce este filosofia prin ea însăși¹. E, într-adevăr, extrem de dificil să o definim. Studenților la filosofie li se predau *filosofii*. Programul de studiu le propune cu regularitate, de exemplu, pe Platon, Aristotel, Epicur, stoicii, Plotin și, după „tenebrele” Evului Mediu, prea des ignorate de programele oficiale, pe Descartes, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel, Fichte, Schelling, Bergson și unii filosofi contemporani. Pentru examen vor trebui să conceapă o disertație care va arăta că se cunosc bine problemele puse de teoriile unui autor sau ale altuia. O altă disertație va dovedi capacitatea de a reflecta asupra unei probleme considerate drept „filosofice”, pentru că a fost în general tratată de către filosofi din trecut sau contemporani. În principiu, nu este nimic de obiectat în acest sens. Se pare că tocmai studiind filosofii poți avea o idee despre filosofie. Cu toate acestea, istoria „filosofiei” nu se confundă cu istoria filosofiilor, dacă înțelegem prin „filosofii” discursurile teoretice și sistemele filosofilor. Pe lângă această istorie, este loc, într-adevăr, pentru un studiu al comportamentelor și al vieții filosofice.

¹ Semnalăm lucrarea lui G. Deleuze și F. Guattari *Qu'est-ce que la Philosophie?*, Paris, 1991, care este foarte apropiată, în spiritul și în metoda ei, de prezenta lucrare, și cartea de mici dimensiuni a lui A. Philonenko, *Qu'est-ce que la philosophie? Kant et Fichte*, Paris, 1991, care, într-o manieră foarte interesantă, pune — cu privire la scrisorile lui Fichte și ale lui Kant — problema esenței filosofiei. Se va găsi, în *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 7 (P-Q), Basel, 1989, col. 572-927, un remarcabil ansamblu de studii asupra definiției filosofiei din Antichitate până în zilele noastre.

Lucrarea de față ar dori să încerce să descrie, prin trăsăturile sale generale și comune, tocmai fenomenul istoric și spiritual reprezentat de filosofia antică. Cititorul îmi va spune: de ce să ne limităm la filosofia antică, atât de îndepărtată de noi? Aș avea mai multe răspunsuri pe care să i le ofer. În primul rând, este un domeniu în care sper că am dobândit o anumită competență. În al doilea rând, cum spunea Aristotel, pentru a înțelege lucrurile, trebuie să le vedem în devenirea lor², să le surprindem în momentul nașterii lor. Dacă vorbim acum despre „filosofie” este pentru că grecii au inventat cuvântul *philosophia*, care înseamnă „iubire de înțelepciune”, și fiindcă tradiția acestei *philosophia* grecești s-a transmis în Evul Mediu, apoi în timpurile moderne. Este vorba despre reluarea fenomenului de la originea sa, fiind într-un totu conștienți de faptul că filosofia este un fenomen istoric ce a început în timp și a evoluat până în zilele noastre.

Am intenția să dezvolt în cartea mea diferența profundă existentă între reprezentarea anticilor cu privire la *philosophia* și reprezentarea obișnuită din zilele noastre a filosofiei, cel puțin în imaginea ce li se oferă studenților din cauza exigențelor învățământului universitar. Ei au impresia că toți filosofilor studiați s-au străduit rând pe rând să inventeze, fiecare într-o manieră originală, o nouă construcție sistematică și abstractă cu scopul de a explica, într-o manieră sau alta, universul sau, cel puțin, dacă este vorba de filosofii contemporani, că s-au străduit să elaboreze un nou discurs asupra limbajului. Din

² Aristotel, *Politica*, I, 2, 1252 a 24.

aceste teorii, care s-ar putea numi de „filosofie generală”, rezultă, în aproape toate sistemele, doctrine sau critici ale moralei ce trag într-un fel concluzii, în privința omului și a societății, din principiile generale ale sistemului, îndemnând astfel la alegerea unui anumit fel de viață și la adoptarea unei anumite maniere de comportament. Este cu totul secundar să știm dacă alegerea modului de viață va fi efectivă. Aceasta nu intră în perspectiva discursului filosofic.

Cred că o asemenea reprezentare este o eroare dacă o aplicăm filosofiei Antichității. Evident, nu trebuie să negăm extraordinara capacitate a filosofilor de a dezvolta o reflecție teoretică asupra problemelor celor mai subtile ale teoriei cunoașterii, ale logicii sau ale fizicii. Dar această activitate teoretică trebuie să fie situată într-o perspectivă diferită de cea ce corespunde reprezentării obișnuite pe care o avem despre filosofie. În primul rând, cel puțin odată cu Socrate, opțiunea pentru un mod de viață nu se situează la sfârșitul desfășurării activității filosofice, ca un fel de apendice, ci din contră, la origine, într-o complexă interacțiune între reacția critică față de alte atitudini existențiale, viziunea globală a unei anumite maniere de a trăi și de a vedea lumea și decizia voluntară însăși. Această opțiune determină până într-un anumit punct chiar doctrina și modul de predare a acestei doctrine. Discursul filosofic își are deci originea într-o alegere a modului de viață și într-o opțiune existențială, nu invers. În al doilea rând, decizia și alegerea nu se săvârșesc niciodată în solitudine: nu există filosofie sau filosofi în afara unui grup, a unei comunități, într-un cuvânt, a unei „școli” filosofice și, în mod sigur, o școală

filosofică corespunde, așadar, înainte de toate, alegerii unei anumite maniere de a trăi, unei anumite decizii cu privire la modul de viață, unei opțiuni existențiale, necesitând din partea individului o schimbare totală a vieții, o conversiune a întregii sale ființe și, în cele din urmă, corespunde unei anumite dorințe de a fi și de a trăi într-un fel anume. Această opțiune existențială implică, la rândul ei, o anumită viziune asupra lumii și va fi sarcina discursului filosofic să reveleze și să justifice rațional atât opțiunea existențială, cât și imaginea despre lume. Discursul filosofic teoretic ia naștere deci din această opțiune existențială inițială și călăuzește, în măsura în care, prin forța sa logică și persuasivă, prin acțiunea pe care vrea să o exercite asupra interlocutorului, incită maestrul și discipolii să trăiască efectiv în conformitate cu alegerea lor inițială sau este într-un fel punerea în aplicare a unui anumit ideal de viață.

Vreau să spun, prin urmare, că discursul filosofic trebuie să fie înțeles din perspectiva modului de viață pentru care este totodată mijloc și expresie și, în consecință, că filosofia este înainte de toate o manieră de a trăi, strâns legată de discursul filosofic. Una dintre temele fundamentale ale acestei cărți va fi distanța ce separă filosofia de înțelepciune. Nu este vorba de a opune pe de o parte filosofia, ca discurs teoretic, și pe de alta înțelepciunea, ca mod de viață silențios, practicat începând cu momentul în care discursul și-ar fi atins împlinirea și perfecțiunea; este schema propusă de É. Weil³ când scrie:

³ É. Weil, *Logique de la philosophie*, Paris, 1950, p. 13.

Filosoful nu este „înțelept”: el nu posedă (sau nu este) înțelepciunea; chiar dacă singurul scop al discursului său ar fi să se distrugă pe sine, el va vorbi până în momentul desăvârșirii, trecând de clipele perfecte unde deja a ajuns.

Ar fi aici o situație analogă celei din *Tractatus logico-philosophicus* al lui Wittgenstein, unde discursul filosofic se depășește în cele din urmă într-o înțelepciune tăcută⁴. Filosofia antică admite, într-o manieră sau alta, începând cu *Banchetul* lui Platon, că filosoful nu este înțelept, dar ea nu se consideră un simplu discurs ce s-ar încheia în momentul în care s-ar ivi înțelepciunea, ci este, concomitent și indisolubil, discurs și mod de viață, ce tind către înțelepciune, fără a o atinge vreodată. Dar este adevărat, de asemenea, că discursul lui Platon, al lui Aristotel sau al lui Plotin se oprește la niște experiențe care, dacă nu constituie înțelepciunea, sunt un fel de prefigurări ale acesteia.

Nici nu ar trebui să opunem modul de viață și discursul, ca și cum ar corespunde practicii și — respectiv — teoriei. Discursul poate avea un aspect practic pe măsură ce tinde să producă un efect asupra ascultătorului sau a cititorului. În privința modului de viață, el nu poate fi teoretic, bineînțeles, ci *theoretic*, așadar contemplativ.

Pentru a fi clar, trebuie să precizez că înțeleg cuvântul „discurs” în sensul filosofic de „gândire discursivă”,

⁴ Asupra acestei chestiuni, a se vedea Gottfried Gabriel, *La logique comme littérature? De la signification de la forme littéraire chez Wittgenstein*, „Le Nouveau Commerce”, 82-83, 1992, p. 84.

exprimată în limbajul scris sau oral, și nu în sensul — răs-pândit în zilele noastre — de „manieră de a vorbi dezvăluind o atitudine” („discurs rasist”, de exemplu). Pe de altă parte, refuz să confund limbajul cu funcția cognitivă. Aș cita, în această privință, rândurile edificatoare ale lui J. Ruffié⁵:

De fapt, putem foarte bine gândi și cunoaște fără limbaj și e posibil ca, în anumite privințe, să putem cunoaște mai bine. Gândirea se regăsește în capacitatea de a defini o conduită rațională, în facultatea de reprezentare mentală și de abstractizare. Animalul (capabil să distingă forma triunghiulară sau anumite combinații de obiecte) gândește precum copilul mic care nu vorbește încă sau ca surdomutul care nu a fost educat [...] Studiul clinic dovedește că nu există o corelație între dezvoltarea limbajului și cea a inteligenței: un deficient mintal poate să vorbească bine, un afazic poate fi foarte inteligent [...] Și la omul normal, facultățile de elaborare par mai mult sau mai puțin estompate de facultățile de exprimare. Marile descoperiri par să se facă independent de limbaj, pornind de la scheme (*patterns*) elaborate în minte.

Insist asupra acestei chestiuni pentru că vom întâlni în cuprinsul prezentei cărți situații în care activitatea filosofică continuă să se desfășoare chiar și atunci când discursul nu o poate exprima.

Nu este vorba despre a opune și a separa, pe de o parte, filosofia ca mod de viață și, pe de alta, un discurs

filosofic care ar fi într-un fel exterior filosofiei. Din contra, este vorba de a arăta că discursul filosofic face parte din acest mod de viață. Dar trebuie să recunoaștem că alegerea felului de viață făcută de filosof, determină discursul său. Aceasta înseamnă că nu putem considera discursurile filosofice drept realități care ar exista în ele însele și pentru ele însele și să le studiem structura independent de filosoful care le-a prezentat. Putem oare separa discursul lui Socrate de viața și de moartea lui?

O noțiune ce va apărea frecvent în paginile următoare este aceea de „exerciții spirituale”⁶. Desemnez prin acest termen practici ce puteau fi de ordin fizic, ca regimul alimentar, sau discursiv, precum dialogul și meditația, sau intuitiv, precum contemplarea, dar care erau toate menite să opereze o modificare și o transformare în subiectul care le practica. Discursul maestrului de filosofie putea lua el însuși, de altfel, forma unui exercițiu spiritual, în măsura în care acest discurs era prezentat în așa fel încât discipolul, ca ascultător, cititor sau interlocutor, putea să progreseze spiritual și să sufere o transformare interioară.

Demonstrația noastră se va desfășura în trei etape. Prima va consta în expunerea istoriei primelor întrebări ale cuvântului *philosophia* și în înțelegerea sensului definiției filosofice a acestui cuvânt date de Platon, atunci când, în *Banchetul*, a definit *philosophia* ca dragoste de înțelepciune. Apoi vom încerca să regăsim caracteristicile

⁵ J. Ruffié, *De la biologie à la culture*, Paris, 1976, p. 357.

⁶ J.-P. Vernant întrebuințează, de asemenea, acest termen în *Mythe et pensée chez les Grecs*, vol. I, Paris, 1971, p. 96 (în rom., *Mit și gândire în Grecia antică*, trad. Zoe Petre și Andrei Niculescu, Ed. Meridiane, 1995, pp. 149 și urm.).

diferitelor filosofii ale Antichității, sub aspectul lor de mod de viață, ceea ce ne va conduce, în cele de urmă, la studierea trăsăturilor comune care le unesc. În a treia parte vom încerca să expunem pentru ce motiv și în ce măsură filosofia a fost înțeleasă, începând cu Evul Mediu, drept o activitate pur teoretică. În cele din urmă, ne vom întreba dacă este posibilă revenirea la idealul antic al filosofiei. Pentru a justifica afirmațiile noastre, ne vom baza din plin pe textele filosofilor antici. Va fi, cred eu, un serviciu făcut studenților, care nu au întotdeauna acces cu ușurință la surse.

Reflecțiile pe care le prezint cititorului sunt rodul unor lungi dezbateri consacrate filosofilor și filosofiei antice. Două cărți m-au influențat mult în decursul acestor cercetări. Mai întâi, lucrarea intitulată *Seelenführung (Călăuzirea sufletelor)* a lui P. Rabbow⁷, apărută în 1954, care expunea diferitele forme pe care le puteau lua aceste practici la epicureici și la stoici și care avea, de asemenea, meritul de a scoate în evidență continuitatea existentă între spiritualitatea antică și cea creștină, limitându-se însă doar la aspectele retorice ale exercițiilor spirituale. Apoi, lucrarea soției mele, care a scris înainte de a mă cunoaște o carte despre Seneca și tradiția curentului de gândire greco-roman⁸, ce reaseza opera filosofului stoic în perspectiva generală a filosofiei antice.

Am avut plăcerea să întâlnesc doi filosofi care, fiecare într-o manieră independentă de mine, erau interesați și ei

⁷ P. Rabbow, *Seelenführung, Methodik der Exerzitien in der Antike*, München, 1954.

⁸ Ilsetraut Hadot, *Seneca und die griechisch-römische Tradition der Seelenleitung*, Berlin, 1969 (prezentată ca disertație de doctorat în 1965, publicată, fără modificări, mult mai târziu).

de aceste probleme: regretatul A.-J. Voelke⁹, ale cărui studii asupra filosofiei ca terapie a sufletului au fost publicate recent, și colegul meu polonez J. Domański¹⁰, a cărui lucrare asupra concepției despre filosofie în Evul Mediu și în Renaștere va apărea curând; el arată aici în ce mod concepția antică despre filosofie a fost ocultată, dar numai parțial, în Evul Mediu și cum a reapărut în Renaștere, de exemplu la Petrarca și Erasmus. Pe de altă parte, cred că articolul meu intitulat *Exerciții spirituale și filosofie antică*, apărut în 1977, a exercitat o influență asupra ideii pe care M. Foucault și-o făcea despre „cultura de sine”¹¹. Am enumerat într-un alt loc convergențele și divergențele ce existau între noi¹².

Trebuie să exprim din toată inima întreaga mea recunoștință lui Éric Vigne, care mi-a propus să scriu această lucrare, mi-a susținut planul și a avut o răbdare exemplară cu mine. Prin sugestiile și scrierile sale, draga mea colegă R. Hamayon m-a lămurit asupra problemelor foarte complexe pe care le ridică șamanismul. Îmi exprim aici profunda mea recunoștință. Mulțumirile mele călduroase sunt adresate în special lui Sylvie Simon, precum și lui Gwenaëlle Aubry, Jeannie Carlier, Ilsetraut Hadot, care au recitat această lucrare pentru a îndepărta, pe cât posibil, stângăciile și greșelile.

⁹ A.-J. Voelke, *La philosophie comme thérapie de l'âme*, prefață de P. Hadot, Fribourg, Paris, 1993.

¹⁰ J. Domański, *La philosophie, théorie ou mode de vie. Les controverses du Moyen Âge et du début de la Renaissance*, prefață de P. Hadot, Fribourg, Paris, 1996.

¹¹ M. Foucault, *Le Souci de soi*, Paris, 1984, p. 57.

¹² P. Hadot, *Réflexion sur la notion de culture de soi*, în *Michel Foucault philosophe, Rencontre internationale*, Paris, 9, 10, 11 ianuarie 1988, Paris, 1989, pp. 261-269.